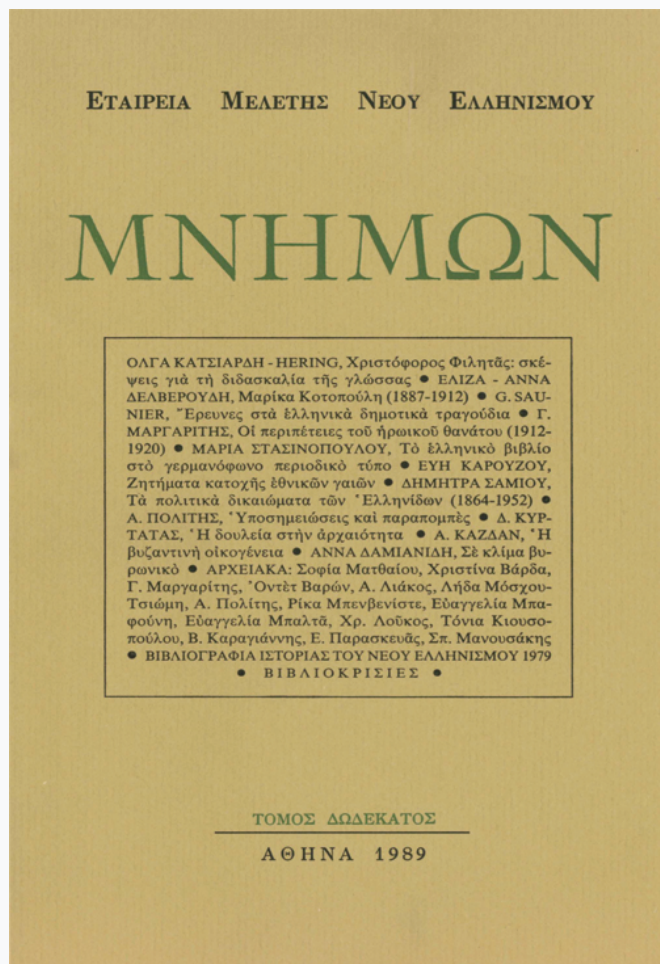


Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)



Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.458](https://doi.org/10.12681/mnimon.458)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ. (1989). Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη. *Μνήμων*, 12, 298–302. <https://doi.org/10.12681/mnimon.458>

να το έχει γράψει κάποιος κύριος Μ. Έγγελς (σελ. 69 για τους δύσπιστους. Προφανώς το «Μαρξ» θεωρήθηκε το μικρό, και συντομογραφήθηκε).

Νομίζω πως αυτά αρκούν. Φυσικά ούτε λόγος για κάποιο σύστημα στην ορθή παρουσίαση των τίτλων (στα ελληνικά βιβλία ο τίτλος αποδίδεται με πλάγια στοιχεία, στα ξενόγλωσσα όχι, αλλά να ήταν αυτό μονάχα!), για αναγραφή σελίδων, σχήματος, για στοιχειωδώς προσεκτική εκτύπωση (ως και το φύλλο τίτλου είναι στραβά κολλημένο), για απόδοση των ονομάτων στη γλώσσα-τους, για ταύτιση των πασίγνωστων, έστω, ψευδωνύμων, για κάποιο ευρετήριο που να βοηθάει το ψάξιμο. Κρίμα τον κόπο, γιατί τεσσεράμισι χιλιάδες βιβλία, όσο βιαστικά και να τ' αντιγράψεις είναι κόπος πολύς. Κρίμα φυσικά και τα έξοδα· κρίμα και την ωραία βιβλιοθήκη.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Άγγελικη Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Άγλαϊα Κάσδαγλη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικης Τραπεζής, Αθήνα 1987, 449 σ.

Το βιβλίο της Άγγελικης Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, που εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Έθνικης Τράπεζας, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Αμερική το 1977 με τίτλο: *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*. Η ελληνική του έκδοση, σε μετάφραση της Άγλαϊας Κάσδαγλη, περιέχει άναθεωρήσεις και αλλαγές, που, κατά την συγγραφέα, συχνά είναι σημαντικές. Δεδομένου ότι η ελληνική βιβλιογραφία δεν είναι πολύ πλούσια σε πρόσφατες μονογραφίες για την κοινωνική και οικονομική ιστορία του Βυζαντίου, η έκδοση της μελέτης αυτής στα ελληνικά αποτελεί μεγάλο κέρδος για τις βυζαντινές και γενικότερα τις ιστορικές σπουδές στη χώρα μας.

Από τον τίτλο του βιβλίου γίνεται άμέσως σαφές ότι η Λαΐου καταπιάνεται με το όζυ όσο και δυσεπίλυτο πρόβλημα της δομής της αγροτικής κοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατὰ τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, στην εποχή δηλαδή των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων που συνεπαγόταν η εδραίωση της μεγάλης γαιοκτησίας. Είναι γνωστό ότι το πρόβλημα αυτό άπασχόλησε από νωρίς τους βυζαντινολόγους, οι όποιοι για πολλά χρόνια προσπαθούσαν να άπαντήσουν στο έρώτημα αν η βυζαντινή κοινωνία ήταν φεουδαρχική ή όχι.

Το έρώτημα αυτό λανθάνει, κατά την γνώμη μου, και στην μελέτη της Λαΐου, χωρίς

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ



ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπάντησή του νὰ ἐξαρτῶνται τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς της. Ἀντίθετα, ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὴν συγγραφέα εἶναι «ἡ μελέτη τῶν ἐσωτερικῶν δομῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν σχέσεων τῶν χωρικῶν μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ἡ διερεύνηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μαζί με τὴν ἀνίχνευση τῆς δημογραφικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ πολλαπλῆς κρίσης».

Οἱ πηγὲς ποὺ ἔχει στὴν διάθεσή της γιὰ τὴν μελέτη ἐνὸς τόσο πράγματι εὐρέως θέματος εἶναι κυρίως τὰ *Πρακτικά* τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὰ *Πρακτικά* ξέρουμε ὅτι εἶναι ἔγγραφα ποὺ περιεῖχαν τὴν ἀπογραφὴ τῆς περιουσίας ἐνὸς γαιοκτημόνα, λαϊκοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ, καὶ συντάσσονταν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς φορολογικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διασφαλίσουν τὰ δίκαια τοῦ ἰδιοκτήτη. Τὰ σωζόμενα *Πρακτικά* προέρχονται ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἰδίως κτήσεις τῆς Αὐτοκρατορίας τὸν ΙΓ'-ΙΔ' αἰῶνα καὶ σὲ συνδυασμὸ μεῖς ἄλλες κατηγορίες ἐγγράφων (δωρητήρια ἔγγραφα, «περιορισμοὺς» κλπ.) ποὺ πολλαπλασιάζονται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὴν βυζαντινὴ ὑπαιθρο.

Στὰ *Πρακτικά* τοῦ Ἁγίου Ὁρους ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Λαῖου ὡς πηγὴ γιὰ τὴν μελέτη της περιέχονται οἱ μεγάλες ἀπογραφὲς τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας τὰ χρόνια 1300-1301, 1316-1318, 1320-1321, 1338-1341, καθὼς καὶ σποραδικὲς ἀπογραφὲς ποὺ ἔγιναν ἐνδιάμεσα. Μόλο ποὺ τὰ συγκεκριμένα *Πρακτικά* περιορίζουν γεωγραφικὰ τὴν μελέτη στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν Ἀξιὸ καὶ τὸν Στρυμῶνα, καὶ παρὰ τὴν προσοχὴ μετὰ τὴν ὁποία ἐπιβάλλεται νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἐρευνητὴς λόγω τῶν περιορισμῶν ποὺ διεξοδικὰ σχολιάζει ἡ Λαῖου (κεφ. Α'), εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἐσώθηκαν, καθὼς ἐξασφαλίζουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν διαχρονικὴ ἐξέταση ὁρισμένων φαινομένων, γεγονότων ὅχι σύνθητες γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἱστορία.

Ὅπως καὶ στὰ περισσότερα *Πρακτικά* ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἰδιοκτησίᾳ λαϊκῶν γαιοκτημόνων, στὰ χρησιμοποιούμενα *Πρακτικά* ἀναγράφονται μετὰ ἀκρίβεια οἱ γαῖες καὶ οἱ γαιοπρόσοδοι ποὺ ἀνήκουν σὲ κάθε μοναστήρι καὶ οἱ ἀγρότες ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὸ μετὰ τὴν περιουσίᾳ τους καὶ τὶς φορολογικὲς τους ὑποχρεώσεις. Ἀκόμη, στὰ ἴδια ἔγγραφα περιγράφεται καὶ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ κάθε ἀγρότη: σημειώνεται ὁ ἴδιος ὡς ἀρχηγὸς τοῦ νοικοκυριοῦ πρῶτος, τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του, τῶν παιδιῶν του, τῶν γονέων του καὶ ὅσων ἄλλων συγγενῶν κατοικοῦν μαζί του. Καταγράφονται ἐπίσης μετὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀκρίβεια τὰ παρῴσιακά του στοιχεῖα (χωράφια, ζῶα, κῆποι, σπίτια, βάρκες, μύλοι).

Ἀξιοποιώντας, λοιπόν, τὴν χρονολογικὴ τους συνέχεια καὶ τὴν ποικιλία τῶν πληροφοριῶν ποὺ φαίνεται ὅτι περιέχουν, ἡ Λαῖου χρησιμοποιεῖ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ γιὰ νὰ μελετήσει καταρχὴν, μετὰ τὴν βοήθεια τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ καὶ μετὰ τὴν μέθοδο τῆς ποσοτικῆς ἀνάλυσης, τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μονάδες μέσα στίς ὁποῖες ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν ὁ ἀγρότης τῆς Μακεδονίας τὸν ΙΔ' αἰῶνα: τὸ χωριὸ (κεφ. Β'), τὴν μοναστηριακὴ ἰδιοκτησίᾳ (κεφ. Δ'), τὸ νοικοκυριὸ καὶ τὴν οἰκογένεια (κεφ. Γ'). Προηγουμένως, ἤδη στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἡ συγγραφέας διευκρινίζει ὅτι ἡ φύση τῶν πηγῶν της ὁριοθετεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης της στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες, τοὺς παροίκους, τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς καὶ στὰ μοναστήρια ὡς γαιοκτήμονες· ἐπομένως δὲν ἀσχολεῖται παρὰ μόνον ὑπαινιχτικὰ μετὰ τοὺς λαϊκοὺς γαιοκτήμονες, τὶς ἰδιοκτησίαις τοῦ κράτους καὶ τοὺς ἐλεύθερους ἀγρότες τῆς περιοχῆς. Τὴν ἴδια διευκρίνιση ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀργότερα στὸν ἐπίλογο, γιὰ νὰ ἐπισημάνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ζητούμενη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὴν ἐνδελεχέστερη μελέτη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς

λαϊκούς γαιοκτήμονες και τους παροίκους τους, της παραγωγικότητας του αγροτικού πληθυσμού και της λειτουργίας των πόλεων.

Ο όρος «χωρίον» που άπαντά στις πηγές αντιστοιχοῦσε άναμφισβήτητα σέ έναν οικισμό, του όποιου όμως δέν είναι δυνατόν νά προσδιοριστεί πάντα με ακρίβεια τὸ εὔρος γιά λόγους που ή Λαΐου αναλύει έκτενῶς. Περίπλοκο επίσης είναι νά καθοριστεί ή δημοσιονομική και ή νομική ὑπόσταση του χωριου και ιδιαίτερα ή επιβίωση της «κοινότητος χωρίου», θεσμου που χαρακτηρίζει την βυζαντινή ὕπαιθρο τους προηγούμενους αἰῶνες. Ἡ Λαΐου ὑποστηρίζει ότι τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα τὸ χωριὸ εἶχε πάψει, με την εκχώρησή του στους μεγάλους γαιοκτήμονες, νά ἀποτελεῖ φορολογική μονάδα με την έννοια της συλλογικής εὐθύνης γιά τήν πληρωμή του φόρου στο κράτος και της ἰσχύος του νόμου της «προτιμήσεως». Διατηροῦσε ὡστόσο κάποια ἐνότητα, κυρίως οικονομική, και μερικά ὑπολείμματα του κοινοτικού χαρακτήρα του, που συνίσταντο σέ ὀρισμένα κοινά δικαιώματα —ή τήν διεκδίκησή τους— και σέ ὀρισμένες κοινές ὑποχρεώσεις των χωρικών ἔναντι του γαιοκτημόνα.

Ἡ ἐνότητα του χωριου φαίνεται ότι στηριζόταν σέ μεγάλο βαθμὸ στις συγγενικές σχέσεις που είχαν μεταξύ τους οἱ κάτοικοί του. Πρὶν ὑπεισέλθει στην ἀνάλυση του θέματος ή συγγραφέας σχολιάζει τήν πολὺ χρήσιμη μεθοδολογικὰ διάκριση ἀνάμεσα στους ὁρους οἰκογένεια (=κοινωνική-βιολογική μονάδα), νοικοκυριὸ (=κοινωνική-οικονομική μονάδα) και ἐστία (=φορολογική μονάδα). Οἱ πηγές της βέβαια ἀποδεικνύονται προσφορότερες γιά τήν μελέτη του νοικοκυριου, τὸ ὁποῖο σέ γενικές γραμμές συνέπιπτε με τήν οἰκογένεια γιά λόγους που σχετίζονται τόσο με τήν οικονομική θέση των παροίκων ὅσο και με τήν δημογραφική κατάσταση του πληθυσμου της Μακεδονίας. Τήν οἰκογένεια, ἐν τούτοις, και τήν λειτουργία των συγγενικῶν σχέσεων στὰ πλαίσια του χωριου, ή Λαΐου ἐπιλέγει νά τήν κατανοήσει καλύτερα και μέσα ἀπὸ τήν ὀνοματοθεσία των παροίκων, ή ὁποία ὡς κοινωνική ἐπιλογή μπορεί παράλληλα νά δώσει και ἄλλες χρήσιμες πληροφορίες γιά τήν οἰκονομία, τήν δημογραφία και τήν ἰδεολογία της ὑπὸ ἐξέταση κοινωνίας. Συνοπτικά πάντως, ή εἰκόνα που σχηματίζουμε γιά τὸ νοικοκυριὸ του παροίκου της Μακεδονίας, ἀξιοποιήσιμη και γιά τήν μελέτη των δημογραφικῶν φαινομένων που ἐπιχειρεῖται στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, είναι ή εἰκόνα ἐνὸς ὀλιγομελοῦς νοικοκυριου με πυρηνική δομή, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τήν ἀριθμητική σύγκριση των διαφόρων τύπων νοικοκυριου που ἀναδεικνύονται ἀπὸ τις πηγές.

Τέλος, ή συγγραφέας ἐξετάζει τήν κοινωνική θέση του παροίκου που ἀσφαλῶς καθοριζόταν ἀπὸ τήν σχέση του με τὸν γαιοκτήμονα, ἐν προκειμένῳ τὰ μοναστήρια. Ἐχοντας ὡς ἀφετηρία τήν ἄποψη ότι οἱ περισσότεροι ἀγρότες της Μακεδονίας ἦσαν ἐξαρτημένοι, ή Λαΐου ἀναζητεῖ τις μορφές και τις ἐπιπτώσεις αὐτῆς της ἐξάρτησης, χαρακτηριστικότερη ἐκφραση της ὁποίας ἦταν ή καταβολή της «μορτῆς» ὡς γαιοπροσόδου. Παράλληλα, με δεδομένο τὸ γεγονός ότι ὁ βυζαντινὸς πάροικος εἶχε νομική ὑπόσταση και τὸ δικαίωμα νά κατέχει προσωπική περιουσία, αὐτὴν που στὰ *Πρακτικά* ἀναφέρεται περιληπτικά ὡς «στάσις», ἐξετάζεται τὸ εἶδος της περιουσίας του παροίκου στήν Μακεδονία τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα και ὁ φόρος, τὸ «τέλος», που πλήρωνε γι' αὐτὴν στὸν κύριό του. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των πηγῶν, ή «στάσις» δέν περιελάμβανε συνήθως σπόριμη γῆ. Αὐτὸ σέ συνδυασμὸ με τήν ἐφαρμογή του κληρονομικοῦ συστήματος, που βασιζόταν στήν ἀρχή της ἰσομοιρίας, και κυριώτατα με τήν ἐξάπλωση της μεγάλης γαιοκτησίας, ή ὁποία ἀπορροφοῦσε τὸν ἀγροτικό κλῆρο και καθιστοῦσε στήν πράξη κληρονομικὲς τις σχέσεις ἐξάρτησης, ἐπέφερε τήν οικονομική ἐξαθλίωση των ἀγροτῶν. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖται ή Λαΐου παρακο-

λουθώντας διαχρονικά τὰ νοικοκυριά που ἀπαντοῦν στίς πηγές της καὶ διαπιστώνοντας τὴν μείωση τῆς συνολικῆς περιουσίας τους.

Ἡ ἐξέταση τῶν νοικοκυριῶν μὲ χρονολογικὲς σειρὲς τῆς δίνει ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσει ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἐξαφανίζονται στὸ διάστημα τῶν 40 χρόνων πού μεσολαβοῦν ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία ἀπογραφή, ἐνῶ σημειώνεται καὶ πτώση τοῦ οἰκογενειακοῦ συντελεστῆ. Ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν ἀπόδο τῶν χρόνων παρατηρεῖται καὶ μείωση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς εἶναι καθοριστικὲς γιὰ τὴν σκιαγράφηση τῆς δημογραφικῆς εἰκόνας τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι μειώνεται. Ἀνιχνεύοντας τὰ αἷτια τῆς μείωσης (κεφ. ΣΤ'), ἡ Λαῖου τὰ συναρτᾷ μὲ τὰ καταστροφικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς (πολέμους, ἐπιδρομὲς κλπ.), ἰδιαίτερα ὅμως μὲ τὴν μεγάλῃ κινητικότητα τῶν ἀγροτῶν πού κατὰ τὴν ἀποψὲς τῆς ἦταν ἀπόρροια τῆς ἐξαθλίωσής τους. Σημαντικὴ παράμετρος τοῦ ἴδιου φαινομένου θεωρεῖται ἡ μεγάλῃ θνησιμότητα καὶ ἡ κάμψη τῶν γεννήσεων πού συνάγονται ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλο καὶ ἡλικία (κεφ. Ζ').

Ἡ συγγραφέας συγκεκριμενοποιεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς της «κατασκευάζοντας», ὡς κατακλείδα στὸ βιβλίο της, τὴν προσωπικὴ ἱστορία μιᾶς ἀγρότισσας, πού τὴν τοποθετεῖ σὲ ἓνα χωριὸ τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς. Θεωρῶ πολὺ ἐπιτυχὴ τὴν ἰδέα της αὐτῆς, ἐπειδὴ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι τὸ ἐν πολλοῖς θεωρητικὸ πρόβλημα περὶ φεουδαρχίας ἢ φεουδαρχοποίησης στὸ Βυζάντιο μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ ζήτημα συναρτημένο μὲ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν καθημερινότητα ὑπαρκτῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν τὴν μακρινὴ ἐκείνη ἐποχὴ.

Τὸ βιβλίο *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ* δὲν διαβάζεται, κατὰ τὴν γνώμη μου, εὐκόλα. Περιέχει ἔννοιες καὶ ἐργαλεῖα ἀνάλυσης, πού ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶναι πιά ἐντελῶς ἄγνωστα στοὺς βυζαντινολόγους, παραμένουν ἐν τούτοις δυσπρόσιτα καὶ γι' αὐτὸ πολλὰς φορὲς ἀνεξέλεγκτα. Ἐπὶ πλέον, διατρέχοντάς το ὁ ἀναγνώστης ἔχει συχνὰ τὴν αἴσθηση ὅτι τὰ ἴχνη πού ἄφησε ἡ βυζαντινὴ κοινωνία εἶναι τόσο ἀχνὰ ὥστε ἴσως νὰ εἶναι ὁριστικὰ ἀδύνατη ἡ βαθύτερη προσπέλασή της. Κι αὐτό, γιατί ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὰ θέματα πού ἀπασχολοῦν τὴν Λαῖου τῆς ἐπιβάλλει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ καταλήγει σὲ «τολμηρὲς», θὰ λέγαμε, ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες δὲν προκύπτουν ἀβίαστα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἔχει στὴν διάθεσή της. Ταυτόχρονα, ὅμως, οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς στηρίζουν, νομίζω, τὸ βάρος τῆς παρουσιαζόμενης μελέτης γιὰ τὴν βυζαντινὴ βιβλιογραφία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ συγγραφέας ξεκινώντας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Μακεδονίας, περιορισμένο μάλιστα στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες, ξανοίγεται σὲ μία συνολικότερη θεώρηση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος τῆς μελέτης, πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐρύτερος ἀπὸ τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευση θέμα. Ἀλλωστε ἡ Λαῖου δίνει ἡ ἴδια τὴν ἀπάντηση στὴν πιθανὴ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη: «Κατὰ τὴν γνώμη μου, σὲ ὅλες τὶς κτήσεις τῆς φθίνουσας Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (στὶς ὁποῖες κατὰ καιροὺς περιλαμβάνονταν ἡ Θεσσαλία, τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως, διάφορα νησιά, καθὼς κι ἓνα μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ὅμως κατέρρεε μὲ γρήγορο ρυθμὸ), ἡ μεγάλῃ πλειοψηφία τῶν ἐξαρτημένων ἀγροτῶν ζοῦσε μὲ συνθήκες παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες πού ἀντιμετώπιζαν οἱ μοναστηριακοὶ πάροικοι τῆς Μακεδονίας».

Βέβαια, στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση δὲν ὑπάρχει ὁ ὑπότιτλος τῆς ἀγγλικῆς, ἐξ αἰτίας πιθανόν τοῦ ὁποίου ἡ E. Patlagean παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο στὰ *Annales E.S.C.* (1980) εἶχε ἐπισημάνει ὅτι γιὰ νὰ γνωρίσουμε μία κοινωνία δὲν ἀρκεῖ ἡ ἐξέταση τῶν οἰκονομικῶν της μόνον χαρακτηριστικῶν. Πιστεύω, ὅμως, πὼς γιὰ τὸ Βυζάντιο ἔχουμε ἀκόμη τόσα πολλὰ

να μάθουμε για να το κατανοήσουμε, πού μελέτες όπως αυτή της Λαΐου, ακόμη και όταν δεν θίγουν όλα όσα ενδεχομένως θα θέλαμε, κεντρίζουν την σκέψη και κάνουν τον βυζαντινό κόσμο οικειότερο. Και έδω ίσως έγκειται το ενδιαφέρον που μπορεί να αποκτήσει το βιβλίο και για τους μελετητές των μεταγενέστερων από τον ΙΔ' αιώνα εποχών.

TONIA ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1987, 283 σ.

Πληθαίνουν τελευταία, ιδιαίτερα στο χώρο της γαλλικής βιβλιοπαραγωγής, οι μελέτες που έχουν ως αντικείμενο την ιστορία της ατομικής υγιεινής. Στο επίκεντρο ποικίλων αναζητήσεων, ή ανίχνευση των αντίληψεων γύρω από την καθαριότητα του σώματος σε χρόνους παρελθόντες αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο μελέτης, όταν φωτίζεται από τις γόνιμες περιέργειες διαφορετικών γνωστικών περιοχών. Άμεσα συνδεδεμένη με τη δημόσια υγιεινή, ή καθαριότητα ενδιαφέρει την ιστορία των συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου, με άλλα λόγια την ιστορία των πόλεων, των επιδημιών και των τεχνικών γνώσεων: μείζονα θέματα της κοινωνικής ιστορίας που περιστρέφονται γύρω από την εκβιομηχάνιση και την επικράτηση του αστικού τρόπου ζωής. Σε συνάφεια με τα τελευταία, εκείνα που θίγουν τη διάδοση των κανόνων υγιεινής μέσα από το σχολείο, τον τύπο και την εκλαϊκευμένη ιατρική, εκείνα δηλαδή που προβάλλονται ως νεωτερισμοί μέσα από το λόγο των υγιεινιστών του 19ου αιώνα, εικονογραφούν τις μεταλλαγές που επέρχονται στο πεδίο των συλλογικών νοοτροπιών. Η έσωτερική ευεξία των σύγχρονων κανόνων υγιεινής θα χρειαστεί περίπου έναν αιώνα για να ολοκληρωθεί. Διαδικασία μακρόχρονη που εξηγείται όμως αν λάβουμε υπόψη μας τους άργους ρυθμούς που χαρακτηρίζουν τις πολιτισμικές αλλαγές.

Στις διαδικασίες εκπολιτισμού των δυτικών κοινωνιών εντάσσει ο G. Vigarello την εξέλιξη των πρακτικών σωματικής υγιεινής από τον Μεσαίωνα μέχρι τις μέρες μας. Προτείνει να παρακολουθήσουμε τα διάφορα στάδια αυτής της διαδικασίας με άξονα τη μετατόπιση των ευαισθησιών γύρω από δύο βασικά θέματα: τις αντίληψεις γύρω από τις ιδιότητες του νερού και τις στάσεις του ανθρώπου απέναντι στο σώμα, το δικό του και των άλλων.

Η κατανόηση των πρακτικών καθαριότητας στη μεγάλη χρονολογική κλίμακα προϋ-

Georges Vigarello

Le propre et le sale

L'hygiène du corps depuis le Moyen Age

